

УДК 321.7:316.32

І.В. Головко

БАЗОВІ ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Виокремлено базові детермінанти формування ліберально-демократичних процесів у трансформаційних суспільствах. Відзначено, що основними критеріями ефективного функціонування ліберальної демократії є наявні політичні права (змагальність, опозиція і участь) та громадські свободи; влада в руках виборних посадовців; баланс влади (зокрема, обмеження виконавчої гілки); непередбачувані результати виборів; політичне представництво меншин; свобода асоціацій; суспільний плюралізм; незалежні ЗМІ; незалежна судова влада; верховенство права; повага до права власності тощо.

Ключові слова: лібералізм, демократія, трансформаційні суспільства, ліберальна демократія, громадські свободи, верховенство права.

Выделены базовые детерминанты формирования либерально-демократических процессов в трансформационных обществах. Отмечено, что основными критериями эффективного функционирования либеральной демократии являются: политические права и гражданские свободы; власть в руках выборных должностных лиц; баланс власти (в частности, ограничения исполнительной ветви); непредсказуемые результаты выборов; политическое представительство меньшин; свобода ассоциаций; общественный плюрализм; независимые СМИ; независимая судебная власть; верховенство права; уважение права собственности и т.д..

Ключевые слова: либерализм, демократия, трансформационные общества, либеральная демократия, гражданские свободы, верховенство права.

The author determined basic determinant of liberal democracy in transformative societies. It is noted that the main criteria for the effective functioning of liberal democracy are available political rights (competition, opposition and participation) and civil liberties; power in the hands of elected officials; balance of power (including restrictions executive branch); unexpected election results; political representation of minorities; freedom of association; social pluralism; independent media; an independent judiciary; rule of law; respect for property rights and so on.

Key words: liberalism, democracy, the transformation of society, liberal democracy, civil liberties, the rule of law.

Постановка проблеми. Аналіз досвіду державотворення в Україні свідчить про актуальність розгляду в контексті політичної науки процесів становлення ліберальної демократії, які передбачають приведення у відповідність всіх складових політичної системи із цілями та пріоритетами

суспільного розвитку (становлення демократичної, соціальної, правової держави, громадянського суспільства, створення умов, у тому числі політико-правових, для соціального, духовного прогресу, розвитку вільної, відповідальної особистості) [9, с. 19–26].

Аналіз актуальних досліджень. Постановка проблеми спирається на результати наукових досліджень західних теоретиків у різних галузях суспільно-політичного знання, що присвячені виявленню базових детермінантів формування ліберально-демократичних процесів у трансформаційних суспільствах (Дж. Бентам, І. Валлерстайн, Т. Гоббс, Дж. Грей, Л. Даймонд, Р. Даль, Ф. Закарія, І. Кант, Б. Констан, А. Лейпхарт, Дж. Локк, Л. фон Мізес, Дж. Ст. Мілль, Ш.-Л. Монтеск'є, К. Поппер, А. Пшеворський, Дж. Ролз, Дж. Сарторі, А. Сміт, Г. Спенсер, А. де Токвіль, Ф. Фукуяма, Ф. А. фон Хайєк, Л. Харрісон, Д. Хелд, К. Шміттер, Й. Шумпетер та ін.).

Метою статті є виокремлення та аналіз основних критеріїв для ефективного становлення ліберальної демократії.

Виклад основного матеріалу. Згідно із провідними концепціями ліберальної демократії, для виникнення ліберальної демократії необхідне дотримання ряду умов. У якості таких умов наводяться: розвинена система правосуддя, законодавчий захист приватної власності, наявність широкого середнього класу та сильне громадянське суспільство. Ліберальні демократи можуть послідовно підтримувати судовий контроль, але тоді й тільки тоді, коли цілком упевнено можна стверджувати, що судовики захищатимуть права індивіда краще, ніж інституції, де рішення ухвалюють більшістю голосів [5, с. 146].

Характерною умовою для становлення ліберальної демократії є відкрите суспільство, яке характеризується терпимістю, плюралізмом (у ліберальній демократії політична група, яка перебуває при владі, не зобов'язана поділяти всі аспекти ідеології лібералізму, але вона зобов'язана підпорядковуватися згаданому вище принципу панування права),

співіснуванням і конкуренцією широкого спектру суспільно-політичних поглядів. Завдяки періодично проведеним виборам, кожна із груп, що дотримується різних поглядів, має шанс отримати владу. Однак модель відкритого суспільства затримує консервацію влади правлячою елітою, гарантує можливість безкровної зміни влади та створює стимули, щоб уряд гнучко реагував на запити суспільства [13].

Однією з важливих умов ліберальної демократії, як зазначено вище, є загальне виборче право, що дає кожному дорослому громадянину країни рівне право голосування, незалежно від раси, статі, матеріального становища або освіти. Також важливою умовою ліберальної демократії є забезпечення підзвітності обраних представників перед народом. Тому вибори та референдуми повинні бути вільними, справедливими і чесними. Виборам повинна передувати вільна та чесна конкуренція виразників різних політичних поглядів, яка поєднується з рівністю можливостей для виборчих кампаній. На практиці політичний плюралізм визначається присутністю декількох (мінімум двох) політичних партій, які мають значну владу. Найважливішою необхідною умовою для цього плюралізму є свобода слова. Культурні, етнічні, релігійні та інші меншини повинні мати прийнятний рівень можливостей участі в процесі прийняття рішень, який, як правило, досягається шляхом надання їм часткового самоврядування [10].

Хоча ліберальні демократії включають елементи прямої демократії (референдуми), переважна більшість верховних державних рішень ухвалюється урядом. Політика цього уряду повинна залежати тільки від представників законодавчої влади і глави виконавчої влади, які встановлюються в результаті періодично проведених виборів. Підпорядкування уряду яким-небудь силам, які не обираються, не допускається. У проміжку між виборами уряд має працювати в режимі відкритості та прозорості, факти корупції повинні негайно віддаватися розголосу. Як показує досвід, вільні вибори самі по собі рідко забезпечують ліберальну демократію і на практиці часто приводять до „дефектних”

демократій [20, р. 33–35], у яких або частина громадян позбавлена виборчого права, або обрані представники не визначають усю політику уряду, або виконавча влада підпорядковує собі законодавчу і судову, або система правосуддя не здатна забезпечити дотримання закладених в конституцію принципів. Останнє є проблемою, яка найбільш часто зустрічається. Насамперед, ліберальна демократія спирається на верховенство закону і загальну рівність перед ним. Тому саме при ліберальній демократії забезпечується найбільший рівень законності та порядку.

Л. фон Мізес вважав, що позиція, яку лібералізм займає стосовно проблеми функцій держави, є неминучим наслідком його захисту приватної власності на засоби виробництва. Таким чином, захист приватної власності на засоби виробництва вже передбачає дуже суворе обмеження функцій, відведених державі. Самих цих міркувань достатньо, щоб визначити умови, які держава мусить виконати, аби демократії відповідати ліберальному ідеалу. Автор зазначає, що ліберальна демократія не тільки повинна бути спроможною захищати приватну власність; вона також мусить бути так влаштована, щоб спокійний та мирний шлях її розвитку ніколи б не переривали громадянські війни, революції або повстання. Ось де суспільна функція, що виконується ліберальною демократією, знаходить своє застосування. Ліберальна демократія, вважає Л. фон Мізес – це та форма політичного устрою, яка уможлиблює адаптацію уряду до бажань керованих ним людей без насильницької боротьби [12, с. 21].

Рівень матеріального добробуту в країні також є однією з умов для переходу країни від авторитарного режиму до ліберальної демократії, і цей рівень відіграє значну роль у забезпеченні її стійкості [21, р. 155]. Наслідком ліберальної демократії є накопичення людського капіталу, невисока інфляція, низька політична та економічна нестабільність і відносно незначне втручання держави в діяльність підприємців. Ряд дослідників вважає, що ці обставини (особливо економічна свобода) сприяють економічному підйому та росту рівня добробуту всього населення, відображеному у ВВП на душу населення

[18, р. 158–176]. Разом з тим, незважаючи на високі темпи економічного росту, кілька ліберально-демократичних країн дотепер є відносно бідними (Індія, Коста-Ріка, Естонія), а ряд авторитарних режимів, навпаки, процвітають (Бруней).

Відзначимо, що рівень лібералізації політичної системи визначається ще й такими критеріями [4, с. 113]:

– ступінь публічної змагальності, яка включає ступінь допустимості опозиції, чесність політичної конкуренції, відкритість політичних інститутів, а також гарантії, що дозволяють членам політичної системи претендувати на управління суспільством. Демократія покликана створити умови для безперешкодної конкуренції різних соціально-політичних сил за свою долю влади. Вона існує тільки там, де керівники політичної системи відбираються у процесі такої відкритої справедливої конкурентної боротьби, в якій можуть брати участь у якості активних чи пасивних суб'єктів основні категорії дорослого населення;

– виступає рівень політичної участі, тобто залученості. Вона визначається, виходячи із пропорції населення, що має право брати участь у системі публічного суперництва за владу. Інакше кажучи, другий критерій демонструє потенційні можливості політичної участі та діяльності опозиції, а перший – як і наскільки ці можливості реалізуються [8, с. 9–13].

Ліберальна демократія, на думку Й. Шумпетера, повинна дотримуватись таких критеріїв [17]:

– політичні права (змагальність, опозиція і участь) та громадські свободи;

– влада в руках виборних посадовців; баланс влади (обмеження виконавчої);

– непередбачувані результати виборів;

– політичне представництво меншин;

– свобода асоціацій;

– суспільний плюралізм;

- незалежні ЗМІ;
- незалежна судова влада;
- верховенство права;
- повага до права власності.

Виключаючи монополію на владу зі сторони певної особи, соціальної групи, партії, тощо, ліберальна демократія пропагує ідею найширшого вибору у всіх сферах суспільного життя. Основоположне значення в цьому контексті має свобода економічного вибору та, відповідно, наявність альтернативних засобів існування, як матеріальна передумова людської свободи. Ліберальна демократія в якості самоочевидних, таких, що самі собою розуміються принципів, проголошує ідеї приватної власності, вільного ринку, вільного підприємництва тощо [4].

Завдяки тому, що меншість здатна впливати на процес прийняття рішень, ліберальна демократія забезпечує захист приватної власності для забезпечених, соціальний захист для бідних, а також згладжування культурних, етнічних і релігійних конфліктів. Можливість змінити уряд або його політику мирним шляхом і без насильства сприяє стабільності та визначеності в суспільстві. Цьому ж сприяє те, що ліберальна демократія змушує уряд працювати відкрито, повідомляти про свої стратегічні цілі та звітувати про поточні заходи для їхнього досягнення. Свобода слова також дозволяє органам влади бути краще інформованими про реальний стан справ у державі.

Стосовно цього А. Турен виділяє наступні три вимірювання ліберальної демократії [23]:

- обмеження влади (тобто розділення властей і встановлення гнучкіших відносин між державою та громадянським суспільством);
- представництво політичних акторів;
- громадянськість.

Тут головним чином виділені інституціональні риси ліберальної демократії. У процесуальному аспекті, на наш погляд, чіткіші і простіші

ознаки для сприйняття ліберальної демократії на емпіричному рівні дає Р. Соренсен, виділяючи такі критерії ліберальної демократії: участь, змагальність (тобто політичну конкуренцію) і громадянські та політичні свободи [22, р. 23–24].

Рівень лібералізації політичної системи, як зазначає Р. Даль, визначається ступенем публічної змагальності, яка включає такі детермінанти:

- ступінь допустимості опозиції;
- чесність політичної конкуренції;
- відкритість політичних інститутів;
- гарантії, що дозволяють членам політичної системи претендувати на управління суспільством [7, с. 9–13].

Інакше кажучи, другий критерій демонструє потенційні можливості політичної участі та діяльності опозиції, а перший – як і наскільки ці можливості реалізуються. Фактично, ступінь змагальності відображає рівень лібералізації режиму, а ступінь політичної участі відображає рівень і глибину демократизації системи [8, с. 9–13]. На думку А. Пшеворського, лібералізація, як правило, є результатом взаємодії розбіжностей, які виникають усередині авторитарного режиму та тиску громадянського суспільства, тому лібералізація може здійснюватися у двох напрямках (зверху або знизу) у залежності від того, що проявиться раніше і яскравіше: розкол у керівництві чи сила масового руху [14, с. 109–110].

Крім того, Р. Даль називає основні критерії ліберальної демократії, відносячи до них: ефективну участь; рівне голосування; розуміння, засноване на поінформованості; контроль; включеність у життя суспільства [7, с. 49–60]. Л. Даймонд, осмислюючи критерії ліберальної демократії, характеризує такі її властивості [6, с. 13–14]:

- приналежність реальної влади виборним чиновникам й особам, призначуваним ними;
- конституційна обмеженість і підзвітність виконавчої влади;

- реальні можливості доступу опозиції до влади;
- політичні й інші права культурних, етнічних, конфесійних та інших меншин;
- інші форми представництва інтересів, окрім електоральних;
- наявність альтернативних джерел інформації;
- наявність в індивідів основних прав і свобод;
- політичне рівноправ'я громадян, захищене незалежною судовою владою;
- влада закону, що захищає громадян від свавілля.

Теоретик наголошує, що саме такими критеріями керується „Freedom House” у його щорічних оглядах стану свободи на планеті.

Ліберальні демократи обмежують цінність народовладдя визнанням низки базових свобод, що мають пріоритет перед народовладдям і його результатами. До цих базових свобод звичайно належать ті, що їх Дж. Роулз у своїй праці „Теорія справедливості” [15] характеризує як основоположні для ідеалу вільних та рівних людей. Тому найбільш фундаментальні в окресленому контексті критерії ліберальної демократії мають форму громадянських прав і свобод. Більшість із цих свобод були запозичені з різних течій лібералізму, однак набули функціонального значення: свобода слова і думки, друку, об'єднань, релігії, право мати особисту власність, свобода брати участь у виборах і обіймати державні посади, свобода від свавільного арешту та ув'язнення, визначена концепцією верховенства права, право на життя й на гідність особистості, свобода засобів масової інформації та доступ до альтернативних джерел інформації, незалежне правосуддя, рівність перед законом, право на дотримання належних правових процедур в умовах верховенства закону, недоторканність приватного життя й право на особисту таємницю, свобода пересування й вибору місця роботи, право на освіту, право на вільну працю та свободу від надмірної економічної експлуатації, рівність можливостей. Деякі з перерахованих свобод певною мірою обмежені. Однак усі обмеження мають обов'язково відповідати трьом

умовам: вони повинні чітко відповідати закону, переслідувати праведну мету і повинні бути необхідні та адекватні для досягнення цієї мети.

Надавши пріоритету базовим свободам, а не демократичному ухваленню рішень, ліберальна демократія принципово лишає простір для судового контролю, стримувань і противаг, поділу гілок влади та інших способів пом'якшення народної волі, які є цілком звичайною річчю для західних конституційних демократій [5, с. 149]. Особливої уваги заслуговує те, що люди, принципово незгодні з доктриною ліберальної демократії (у тому числі, за культурними або релігійними мотивами), нарівні з іншими мають ті ж права та свободи. Це впливає з концепції відкритого суспільства, згідно з якою політична система повинна бути здатна до самозміни й еволюції.

Отже, основні принципи сучасної ліберальної демократії зводяться до наступного: народне представництво (парламентаризм), яке здійснюється за допомогою виборів, розподіл влади та зумовлена ним дія системи стримувань і противаг між окремими гілками влади; верховенство права (будь-який закон повинен мати правовий характер, тобто бути формальним вираженням свободи і рівності людей) та верховенство закону (діяльність держави здійснюється строго на підставі й у межах закону, у суспільних стосунках панує не чиясь суб'єктивна воля, а закон) та ін.

Одним із критеріїв ліберальної демократії є утвердження принципу плюралізму в усіх сферах суспільного життя. Такий плюралізм гарантує умови для боротьби між різними соціально-політичними силами, розв'язання конфліктів, які виникають між ними, досягнення рівноваги і компромісу в суспільстві. Принцип плюралізму разом із принципом стримувань і противаг утворюють головний механізм досягнення балансу сил, який забезпечує найоптимальніший режим для підтримки демократії. Сучасна ліберальна демократія включає принцип „права не погоджуватись” із думками і позиціями інших членів чи груп суспільства.

Ліберальна демократія вимагає, щоб усі учасники політичного процесу (влада, опозиція, партії, зацікавлені групи тощо) дотримувались демократичних принципів співробітництва, що передбачає загальноприйнятту згоду на мирний перехід влади від однієї партії (переможеної) до іншої, яка перемогла в ході виборчого процесу, в ротації державних службовців на всіх рівнях влади. Різним незалежним як від держави, так і одна від одної організаціям, асоціаціям, групам тиску повинні бути надані конституційні гарантії мирної конкуренції за доступ до влади. Це, зокрема, виражається в наявності лояльної та конструктивної опозиції в якості законного партнера в демократичному процесі. Відкидаючи будь-яку монополію окремої партії, демократія характеризується власним методом прийняття взаємоприйнятних рішень, який ґрунтується на діалозі, відкритості, терпимості, критичному дослідженні та компромісі. Якщо в тоталітарних і авторитарних системах держава домінує над суспільством, то в умовах ліберальної демократії, навпаки, індивіди домінують над державою чи принаймні суспільство користується значною автономією відносно держави [2, с. 14–21]. Ліберальна демократія, як відзначає Д. Хелд – це система врядування, яка складається з „вибраних урядовців”, що беруться „представляти” інтереси та погляди громадян у межах визначених територій, підтримуючи водночас „верховенство права” [3, с. 155].

Тобто, ліберальна демократія є формою суспільно-політичного устрою – правовою державою на основі представницької демократії, у якій воля більшості та здатність обраних представників здійснювати владу обмежені для захисту прав меншості та свобод окремих громадян. Ліберальна демократія ставить своєю метою рівне забезпечення кожному громадянину прав на дотримання належних правових процедур, приватну власність, недоторканність особистого життя, свободу слова, свободу зборів і свободу віросповідання. Ці ліберальні права закріплені у вищих законах (таких, як конституція або статут, або ж у прецедентних рішеннях, винесених верховними судовими інстанціями), які, у свою чергу, наділяють різні

державні та суспільні органи повноваженнями з метою забезпечення цих прав. Основна мета конституції полягає в обмеженні владних повноважень урядовців і правоохоронних органів, а також волі більшості. Досягається це за допомогою цілого ряду інструментів, головними з яких є панування права, незалежне правосуддя, поділ влади (по галузях і по територіальному рівню), що забезпечує підзвітність одних галузей влади іншим. Конституційний захист від диктатури більшості є істотним критерієм переходу до ліберально-демократичного режиму і відрізняє його від інших різновидів демократії.

Два класичні формулювання цих позицій можна знайти у філософії Дж. Медісона і в доробку одного з провідних теоретиків англійського лібералізму XIX ст. Дж. Бентама. Ліберальну державу Дж. Медісон вважав за головний механізм поєднання інтересів індивідів і захисту їхніх прав. У такій державі, гадав він, існуватиме безпека особи і майна, а політику можна буде зробити сумісною з вимогами великих національних держав, яким властиві складні структури промислового виробництва, торгівлі та міжнародних відносин [11, с. 387].

Паралельно з цим поглядом Дж. Бентам вважав, що ліберальна демократія „має як свою характерну мету та результат – захист своїх членів від утисків і грабунку, і цей захист здійснюють ті функціонери, до послуг яких вона вдається” [1, С. 149—151]. Демократичний уряд повинен захищати громадян від деспотичного використання політичної влади, байдуже, належить вона монархові, аристократії чи якійсь іншій групі. Отже, ліберальна держава стає немов би посередником чи арбітром, а індивіди в громадянському суспільстві задовольняють свої власні інтереси відповідно до законів економічної конкуренції та вільного обміну. Вільне голосування не менш необхідне, ніж вільний ринок, бо головне припущення полягає в тому, що в більшості сфер життя колективного добра можна досягти належним чином тільки тоді, коли індивіди взаємодіють у процесі конкурентного обміну, намагаючись збільшити свою користь за умов мінімального втручання держави [1, с. 150].

Теорію ліберальної демократії навіть можна було проголосити, як заявив Дж. Ст. Мілль, „великим відкриттям нових часів”, у якому можна знайти „розв’язок усіх і теоретичних, і практичних труднощів” [4, с. 120]. Тому ліберальна демократія набула своєї вочевидь сучасної форми: сукупності законів та інституцій, що забезпечували найширшу участь більшості громадян у виборі представників, які самі можуть ухвалювати політичні рішення, тобто рішення, які впливають на всю спільноту.

До цієї сукупності входять [19, р. 161]:

- обраний уряд;
- вільні і справедливі вибори, де голос кожного громадянина має однакову вагу;
- виборче право, що поширюється на всіх громадян незалежно від расових, релігійних, класових, статевих та інших відмінностей;
- широка свобода совісті, інформації та думки з приводу всіх громадських питань;
- право всіх дорослих боротися зі своїм урядом та висуватися кандидатом на посаду;
- незалежність об’єднань – право формувати незалежні об’єднання, зокрема соціальні рухи, групи з певними інтересами та політичні партії.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Сукупність розглянутих концепцій і теорій дозволяє виокремити основні критерії того дискурсу розуміння ліберальної демократії, який склався в західній політичній теорії.

По-перше, основою ліберальної демократії вважається механізм вільних виборів, що забезпечують змінюваність влади.

По-друге, держава розглядається як виразник волі більшості населення – гарант суспільного компромісу, але з урахуванням волі меншості.

По-третє, ліберальна демократія можлива тільки за наявності розвиненої публічної сфери – відкритості процесу ухвалення політичних рішень і контролю над ним з боку мас-медіа.

По-четверте, ліберальна демократія існує там, де населення складається з громадян, готових брати участь або, принаймні, цікавитися діяльністю державних інститутів.

По-п'яте, юридичним фундаментом ліберальної демократії є громадянське право – наявність у громадянина невідчужуваної приватної власності, що дозволяє йому мати незалежну від держави сферу діяльності.

Перспективи становлення в країні стабільного та міцного ліберально-демократичного устрою (подібного існуючому в країнах Заходу) також залежить від змін в цінностях і діях політичних суб'єктів (як на рівні лідерів і організацій, так і на рівні мас) у бік раціоналізації та лібералізації.

Проблема ліберальної демократії для України – це проблема формування такої соціальної та політичної системи, яка забезпечувала б керованість суспільством при участі народу, припускала б можливість заміни влади без насильства, гарантувала б дотримання і захист прав та свобод людини. Тому такий напрямок демократизації означає зміну цивілізаційної парадигми: на місце євразійських архетипів (коли держава превалює над суспільством і особистістю) приходять ліберально-демократична модель, орієнтована на громадянські права та гідність людини. Йдеться про формування нових її особливостей, які лише в загальних рисах можуть бути усвідомлені на основі принципів ліберальної демократії, моральності та прав людини. Таким чином, наявність визначених базових детермінантів може стати передумовою для успішних демократизаційних процесів та основою для переходу до ліберально-демократичної системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бентам Дж. Про принципи корисності / Джеремі Бентам ; [пер. з англ. О. Проценка] // Лібералізм : антологія ; [упоряд. О. Проценка, В. Лісовий]. — К. : Смолоскип, 2002. — 1126 с. — С. 149—151.
2. Гаррісон Л. Чому культура має значення. / Лоуренс Гаррісон ; [пер. з англ. Л. Шевчук] // Ї. — 2008. — № 53. — С. 14—21.
3. Гелд Д. Моделі демократії / Девід Гелд ; [пер. з англ. Ю. Мельника] // Демократія : антологія ; [упоряд. О. Проценка]. — К. : Смолоскип, 2005. — XXVIII. — 1108 с. — (Політичні цінності ; вип. 1). — С. 155—175.

4. Головка І.В. Ліберальна демократія: умови формування та специфіка становлення: дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Ірина Валентинівна Головка. — Харків, 2010. — 248 с.
5. Гутман Е. Типи і парадокси демократії / Е. Гутман ; [пер. з англ. П. Таращука] // Демократія : антологія ; [упоряд. О. Проценко]. — К. : Смолоскип, 2005. — XXVIII. — 1108 с. — (Політичні цінності ; вип. 1). — С. 143—154.
6. Даймонд Л. Прошла ли „третья волна” демократизации? / Ларри Даймонд ; [пер. с англ.] // Полис. — 1999. — № 1. — С. 10—25.
7. Даль Р. О демократии / Роберт Даль ; [пер. с англ. А. С. Богдановского]. — М.: Аспект Пресс, 2000. — 208 с.
8. Даль Р. Полиархия. Участь у политическому житті та опозиція / Роберт Даль; [пер. з англ. О. Д. Білогорського]. — Харків : Каравела, 2002. — 216 с.
9. Застава І. В. Умови формування ліберальної демократії / І. В. Застава // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : „Питання політології”. — Харків, 2008. — № 810. — Вип. 12. — 240 с. — С. 19—26.
10. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / Вілл Кимлічка ; [пер. з англ. Р. Ткачук / гол. ред. і автор передм. Дж. Перлін ; наук. ред. І. Лизогуб]. — Харків : Центр Освітніх Ініціатив, 2001. — 176 с.
11. Медісон Дж. Основи демократичного врядування / Джеймс Медісон ; [пер. з англ. Н. Комарової] // Демократія : антологія ; [упоряд. О. Проценко]. — К. : Смолоскип, 2005. — XXVIII. — 1108 с. — (Політичні цінності ; вип. 1). — С. 383—396.
12. Мизес Л. фон. Либерализм в классической традиции / Людвиг фон Мизес ; [пер. с англ. А. В. Куряева]. — М. : ООО „Социум”, ЗАО „Издательство „Экономика”, 2001. — 239 с.
13. Поппер К. Открытое общество и его враги / Карл Поппер; [пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского]. — М. : Феникс, Международный фонд „Культурная инициатива”, 1992. — 448 с.
14. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / Адам Пшеворский ; [пер. с англ. / под ред. В. А. Бажанова]. — М. : „Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2000. — 320 с.
15. Ролз Дж. Теорія справедливості / Джон Ролз ; [пер. з англ. О. Мокровольський]. — К. : Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2001. — 822 с.250.
16. Фененко А. В. Концепции и определения демократии / А. В. Фененко. — М. : КомКнига-URSS, 2006. — 224 с.
17. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер ; [пер. с нем.]. — К. : Основи, 1995. — 528 с.
18. Economic Freedom and Unemployment around the World // Southern Economic Journal. — 2007. — Vol. 74 (1). — P. 158—176.
19. Held D. Models of democracy / D. Held. — Stanford : Stanford University Press (Third Edition), 2006. — 408 p.
20. Merkel W. Embedded and Defective Democracies / W. Merkel // Democratization. — 2004. — Vol. 11. — No. 5. — P. 33—50.
21. Przeworski A. Modernization: Theories and Facts / A. Przeworski, F. Limongi // World Politics. — 1997. — Vol. 49. — No. 2 — P. 155—170.
22. Sorensen G. Democracy and Democratization / G. Sorensen. — Boulder, 1993. — 215 p.
23. Tourain A. Qu'est-ee que la democratie? / A. Tourain. — Paris, 1994. — 115 p.